

СПЕЦІАЛІЗОВАНІ Й ТРАНСПОЗИЦІЙНІ МОРФОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ЕКСПЛІКАЦІЇ КАТЕГОРІЇ ЗВЕРТАННЯ (НА МАТЕРІАЛІ БОГОСЛУЖБОВИХ ТЕКСТІВ (АКАФІСТІВ) УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ)

Олійников В.А.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті описано основні лінгвістичні концепції про морфологічні репрезентанти звертання; із погляду сучасної гетерогенної класифікації проаналізовано спеціалізовані й транспозиційні номінації зазначених мовних одиниць; досліджено морфологічні моделі звертання в богослужбових текстах (акафістах) Української Православної Церкви.

Ключові слова: гетерогенна класифікація, морфологічні моделі категорії звертання, конфесійні звертання.

Постановка проблеми. Стаття є продовженням публікації автора, пов'язаних зі студіюванням фрагменту граматичної системи мови – категорії звертання. Лексико-семантичне дослідження названої категорійної величини, побудоване на текстах акафістів Української Православної Церкви (проаналізовано близько 6000 позицій), дало змогу ввести до наукового обігу термін «конфесійні звертання» [9]. Для повного й науково виваженого дослідження вказаних компонентів, які зазвичай розглядають на тлі синтаксичної будови мови, необхідний також аналіз їхнього морфологічного вияву.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Неоднозначність тлумачення морфологічних маркувань категорії звертання зумовила появу низки як українських, так і зарубіжних праць із морфології. Згідно з гетерогенною класифікацією частин мови, що охоплює три параметричних ознаки – семантичну, морфологічну, синтаксичну, а також ґрунтується на поєднанні функційного й категорійного підходу, вирізняють чотири [3, с. 3] чи п'ять [4, с. 12] незаперечних самостійних частин мови, з поміж яких іменник, прикметник, числівник, рідше прислівник можуть конструювати звертання. У межах засобів експлікації зазначеної категорійної величини науковці часто розглядають також займенники, що в новітній лінгвістичній теорії не отримали статусу самостійного лексико-граматичного класу слів [3, с. 3; 4, с. 18–19]. Крім частини мовних параметрів, важливим у дослідженні морфологічного вияву звертання є виразний акцент на його відмінковій своєрідності. У такому разі важливим вважаємо зорієнтованість на новітній комунікативно-прагматичний напрям і функційну морфолого-синтаксичну концепцію, відповідно до чого відмінку надають статусу міжрівневої категорійної величини й, крім морфологічних грамем, виокремлюють та ієрархізують семантичні відмінкові грами [7, с. 52–185]. Вагомі здобутки українських теоретиків-мовознавців демонструє теорія, пов'язана з вивченням звертання як компонента сфери апеляції [14, с. 7]. Усе це засвідчує, що проблема опису звертання, зокрема його формальної репрезентації, належить до актуальних.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри те що науковці неодноразово звертали увагу на звертання, зокрема на його морфологічний вияв, порушена проблема остаточно не розв'язана. Важливою ознакою попередніх лінгвістичних напрацювань є джерель-

на база, зазвичай зорієнтована на розмовно- побутове та художнє мовлення. Тому вважаємо, що вивчення звертань у морфологічному аспекті із залученням зазначеної джерельної бази – богослужбових текстів – дасть змогу з'ясувати функційні властивості розглянутих мовних одиниць, визначити їхні особливості, а отже, сприятиме поглибленню теоретичних відомостей про звертання й уможливить вияв певних зразків для складання акафістів новопрославленим українським святым, тобто матиме практичне значення.

Мета статті. Метою статті є визначення спеціалізованих і транспозиційних морфологічних засобів експлікації звертань, засвідчених у богослужбових текстах (акафістах) Української Православної Церкви. Реалізація сформульованої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) описати основні лінгвістичні концепції про морфологічні репрезентанти звертання на різних етапах розвитку синтаксичної науки; 2) із погляду сучасної гетерогенної класифікації проаналізувати морфологічні номінації категорії звертання; 3) дослідити морфологічні моделі звертання в текстах акафістів.

Виклад основного матеріалу. У слов'янському мовознавстві звертання насамперед пов'язують з іменником. Цю частину мови виділяли ще в найдавніших граматках і дефінували як «ізображення словесня вещь» [11, с. 23], «названіє всякаго предмета видимаго или въ умѣ представляемаго» [13, с. 10], «словесное изображение предмета или существа» [10, с. 26]. Водночас звертаємо увагу на те, що М. В. Ломоносов об'єднав іменник і прикметник в єдиний клас, тоді як в лінгвістичній концепції О. Х. Востокова прикметник виокремлено в самостійну частину мови. Але попри домінування в сучасній науковій традиції думки про іменник як центральний засіб експлікації звертання, у працях названих вище науковців таке міркування відсутнє, як відсутня згадка й про можливість вираження звертання іншими частинами мови, що можуть маркувати його самостійно чи виконувати роль складника.

У ХХ столітті утвердилася думка, згідно з якою звертання представлене в реченнях такими морфологічними номінаціями: 1) іменником; 2) прикметником; 3) дієприкметником; 4) числівником; 5) займенником [5, с. 277; 12, с. 163–164]. Важливою вважаємо думку науковців про граму ключного як спеціалізовану форму звертань. М. В. Ломоносов [11, с. 30], О. Х. Востоков

[13, с. 21] та М. І. Греч [10, с. 39], виокремивши ключний відмінок, зазначали, що він називає річ, предмет.

У новітньому мовознавстві значна частина лінгвістів розглядає звертання не ізольовано, а як елемент цілісної граматичної структури. Надаючи цій мовній величині статусу підкатегорії, підпорядкованої надкатегорії субстанційності неелементарного простого речення, М. В. Мірченко наголошує, що звертання реалізують ключний відмінок і наказовий спосіб дієслова [8, с. 179]. Близькі міркування висловлює М. С. Скаб, який виокремлює й описує дві частини апеляції: предикатну та предметну, марковану ключним відмінком [14]. Саме на предметну частину спрямовано увагу нашої статті. Принагідно зауважимо, що розвідку побудовано на матеріалі текстів акафістів, у кожному з яких більша частина конфесійних звертань належить до однієї з дев'яти лексико-семантичних груп. Джерельною базою слугували акафісти Всемогутньому Богові в нашесті печалі (конфесійні звертання (КЗ) до Всемогутнього Бога) (далі – акафіст 1: А. 1); Воскресінню Христовому (КЗ до Господа Ісуса Христа) (А. 2); Святому й Животворчому Духу (КЗ до Святого й Животворчого Духа) (А. 3); Пресвятій Трійці (КЗ до Пресвятої Трійці) (А. 4); Животворчому Хресту Господньому (КЗ до Животворчого Хреста Господнього) (А. 5); Пресвятої Богородиці перед Її чудотворною іконою «Всецариця» (КЗ до Пресвятої Богородиці) (А. 6); святому Архістратигу Божому Михаїлу та всім Силам Безплотним (КЗ до святих Безплотних Сил) (А. 7); святому священномученику Кипріяну (КЗ до всіх святих) (А. 8). КЗ до мирян (дев'ять група) трапляються в названих вище акафістах.

Докладний аналіз корпусу дослідницького матеріалу підтвердив тезу про те, що «типовою, найпоширенішою морфологічною основою звертання є іменник» [12, с. 163; 15, с. 175]. Як відомо, він може функціонувати самостійно чи бути складником поширеного звертання. В опрацьованих текстах самостійно вжитий субстантив трапляється рідко. Зазвичай звертання експлікують кілька одиниць, підпорядкованих опорному іменникові в ключному відмінку. За допомогою словосполучень, сурядних рядів іменникових слів-синонімів, складнопідрядних речень, що репрезентують звертання, поширених вокативних речень релігійні автори намагалися реалізувати в акафістах функцію прославлення.

У текстах, які стали предметом нашої розвідки, КЗ репрезентовані: звертанням-словом – 15,9%, звертанням-конструкцією – 84,1% (загальна кількість аналізованих одиниць у восьми акафістах – 548, із них непоширених – 87, поширених – 461). Але назване співвідношення може варіюватися в різних лексико-семантичних групах. В акафісті Всемогутньому Богові в нашесті печалі (А. 1), який представляє КЗ до Всемогутнього Бога, непоширених – 10, поширених – 79, тобто відповідно 11,2% і 88,8%. Далі подамо у відсотках кількість різних за структуру звертань в інших акафістах, перша цифра відповідає непоширеним досліджуваним одиницям, а друга – поширеним: А. 2 – 61% і 39%; А. 3 – 10,6% і 89,4%; А. 4 – 3,3% і 96,7%; А. 5 – 40,4% і 59,6%; А. 6 – 17,9% і 82,1%; А. 7 – 10,6% і 89,4%; А. 8 – 14% і 86%. Представлені

ні підрахунки демонструють структурну відмінність конфесійних звертань.

У граматичній структурі сучасної української літературної мови іменник вирізняється своєю центральністю за семантико-синтаксичними, формально-синтаксичними й морфологічними ознаками. Центральність цієї частини мови виражає її функціонування й у межах звертань, що характерні як для художньої, так і в богослужбовій літературі. В аналізованих текстах із 86 звертань у формі окремої лексеми 72 виражені іменником, наприклад: *Але милостивим будь до мене, Владико...* (А. 1); *Світло Твого, Христе, воскресіння засяяло в темних глибинах пекла...* (А. 2); *Господи... не мина раба Твого* (А. 4); *Засяяла дивна благодать від ікони Твоєї, Всецарице...* (А. 6). Однією з важливих параметричних ознак звертань, уживаних у релігійних текстах, є транспозиція загальних назв до сфери власних. Наприклад: «*Владичице, Діво, Отроковице*», – так звертаються християни до Богородиці; «*Слове*», – благають про допомогу Христа Спасителя (А. 6). Зворотний перехід також є можливим, але в аналізованих текстах він не засвідчений.

Серед морфологічних категорій іменника центральне місце належить категорії відмінка, що найбільшою мірою характеризує іменник і є послідовно корелятивною й абсолютно словозмінною. Звертання, марковане іменником, має спеціалізоване морфологічне вираження – ключний відмінок (N₇). Інколи до засобів експлікації аналізованого мовного явища зараховують ще й графему називного (N₁) [5, с. 277]. Услід за А. П. Загнітком, схилиємося до потрактування ключного як єдиної нормативної форми, засвідченої в цій функції [6, с. 268–269]. Звичайно, подекуди в текстах можуть траплятися звертання, виражені іменником, що нагадує форму називного. Але їх доцільніше розглядати в межах ключного, що має омонімічність з називним флексії. У такому разі компонентів вказаного зразка властива специфічна ключна інтонація. На відміну від нього субстантиву, експлікованому називним і закріпленому за первинною позицією підмета, притаманна інтонація повідомлення, репрезентації. В акафістах Української Православної Церкви більшість іменників, які виконують роль звертань, використано в природній українськомовній формі – у ключному відмінку, наприклад: *Душе, Мудросте* (А. 3); *Тройце, Царю* (А. 4); *молитвенику, помічнику* (А. 8). З'ясовуючи функційне призначення графеми ключного, вважаємо за доцільне підкреслити його реченнєвотвірну роль, виражену сильніше, ніж в інших відмінках. Ключний є конденсатом вихідного речення й різновидом однокладних речень. Отже, нормативною формою звертання-іменника в українській мові є ключний відмінок, який виконує первинну адресатно-потенційно-суб'єктну семантико-синтаксичну функцію; морфологічні, формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні й комунікативні критерії визначають названий відмінок як окрему графему сучасної української літературної мови; поєднання з дієслівними формами наказового способу другої особи надає семантичної ускладненості первинної функції ключного й указує на його периферійність та відрізняє від інших периферійних відмінків.

Окремо слід розглянути процес збагачення звертань іншими частинами мови. У текстах акафістів із чотирьох видів субстантивної (віддієслівної, відприкметникової, відчислівникової, відприслівникової) категорії звертання властива відприкметникова синтаксична субстантивнація. Наприклад, одним з імен-поетонімів Богородиці є відприкметниковий іменник *Чиста* (...*благаетмо Тебе, Чиста...*) (А. 6). Часте вживання відприкметникового іменника *Чиста* стало синонімічним іменем Приснодіви, тобто цей прикметник поповнив іменниковий ряд. Принагідно зауважимо, що для прикметника *чиста* характерна насамперед звична для нього приіменникова позиція та синтаксичне підпорядкування опорному субстантивній, у такому разі аналізована прикметникова форма структурує поширене звертання (*Стіною Ти є дівам, Отроковице чиста...*) (А. 6). Відприкметникова синтаксична субстантивнація належить до периферійних явищ. В аналізованих акафістах із 86 окремих лексем, які репрезентують звертання, 10 мовних одиниць, виражених транспонованими прикметниками, стали іменами-поетонімами, наприклад: *Піднісшись до Бога всім серцем, преславний, ...ти бажав і намагався творити Його волю* (А. 8).

Крім розглянутих вторинних компонентів, сферу звертання зрідка поповнюють віддієслівні прикметники, у традиційній лінгвістиці потрактовані як дієприкметники, наприклад: *Оголошені, вийдіть* (А. 8). У мовних одиницях розгляданого зразка нейтралізовані основні дієслівні категорії часу, способу й особи та збережена категорія виду, а також їм притаманна сукупність прикметникових грамемних флексій категорій роду, числа й відмінки, формально-синтаксична функція узгодженого приіменникового невалентно поєданого другорядного члена речення, семантико-синтаксична функція атрибутивної синтаксеми й у типових виявах комунікативна функція актуалізатора теми за актуального членування речення [4, с. 150].

Категорія відмінка власне-прикметників та віддієслівних прикметників, подібно до іменників, є головною й проблемною. Однобічні погляди, які ґрунтуються передусім на формальних показниках – флексіях, лягли в основу хибної думки про те, що відмінкова парадигма названої частини мови є неповною. Але якщо відмінникові грами прикметника граматично орієнтовані на відмінникові грами іменника, то й кількість грамею у двох названих частин мови повинно бути однаковою. Тому відприкметникові субстантиви, які виконують роль звертання, варто пов'язувати не з грамею називного, а з грамею кличного. Зазначена граматична форма характерна й для прикметників, що структурують поширені звертання. У такому разі вони підпорядковані опорному іменникові в кличному відмінку. В аналізованій джерельній базі частина залежних прикметників є відіменниковими дериватами, утвореними внаслідок морфологічної ад'єктивної, на-

приклад: *сповнення Творцевого передбачення; скарбе Христового миру* (А. 6)).

У досліджуваних акафістах роль підпорядкованих одиниць зрідка виконують лексеми з порядковим значенням, які зазвичай зараховують до групи порядкових числівників, а в деяких граматичних працях [4, с. 128] – до порядкових прикметників, наприклад: *Судді Праведного повелінь перший звершителю* (А. 7).

У сфері поширених звертань засвідчені також займенникові одиниці, що відповідно до гетерогенної класифікації не становлять самостійної частини мови. Відсутність власного лексичного значення, дублювання граматичних категорій іменника, прикметника та числівника, а також морфологічна незмінність деяких форм дали підстави виокремити займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники й займенникові прислівники [4, с. 184–214]. У текстах акафістів значну частину становлять займенникові прикметники, що входять до складу поширених звертань, зокрема присвійні, наприклад: *людей Твоїх надіє і сило* (А. 6); *Спасе наш, Спасителю наш* (А. 2), *Господи Боже наш* (А. 4); стверджувально-узагальнювальні: *вся земле* (А. 2); вказівні: *миру в світі цьому утвердителю, справедливий судде в цьому світі* (А. 7). Подекуди в дослідницькому матеріалі трапляються займенникові іменники, наприклад, засобами експлікації звертання *грізний меснику тим, що глумляться безумно над тайнствами святої віри* (А. 7) є субстантивований займенниковий компонент *тим* у головній частині підрядного речення й відносний що в підрядній. Периферійним засобом експлікації поширеного звертання є займенникові прислівники: *земноводних завжди пильний заступнику й охоронителю* (А. 7). У поданій конструкції таку функцію реалізує стверджувально-узагальнювальний компонент завжди.

Висновки і пропозиції. У богослужбових текстах (акафістах) Української Православної Церкви категорія звертання репрезентована низкою морфологічних засобів, які становлять дві групи – основну (спеціалізовану) та вторинну, марковану транспонованими одиницями. За структурними ознаками звертання є непоширеним у разі, якщо його репрезентує окрема лексема, і поширеним, модельованим граматичними конструкціями. У текстах акафістів переважають одиниці другого різновиду (84,1%). Спеціалізованими морфологічними засобами експлікації непоширених звертань є іменники в кличному відмінку, сферу вторинних структурують відприкметникові субстантиви. Центральний вияв поширених звертань пов'язаний з опорними іменниками та підпорядкованими прикметниками, ознака вторинності притаманна займенниковим прислівникам, які структурують поширені конфесійні звертання. Перспективою дослідження категорії звертання вважаємо аналіз її формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного (за темо-ремного членування) вияву.

Список літератури:

1. Акафістник: у 3 т. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2011–2012. – Т. 1. – 2011. – 352 с.
2. Акафістник: у 3 т. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2011–2012. – Т. 2. – 2012. – 416 с.

3. Безпояско О. К. Граматика української мови: морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
5. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов. – К.: Вища школа, 1989. – 334 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
7. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: монографія / Н. М. Костусяк. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
8. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – [2-ге вид., переробл.]. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
9. Олійников В. А. Семантична диференціація звертання (на матеріалі богослужбових текстів (акафістів) Української Православної Церкви) / В. А. Олійников // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2015. – С. 55–58.
10. Практическая русская грамматика, изданная Николаем Гречемъ / Н. Гречъ. – СПб.: Въ Типографіи Императорскаго Санктпетербургскаго Воспитательнаго Дома, 1827. – 578 с.
11. Российская грамматика Михайла Ломоносова / М. Ломоносовъ. – СПб.: Печатана въ Санктпетербургѣ при Императорской Академіи Наукъ, 1755. – 210 с.
12. Русская грамматика: в 2 т. / [гл. ред. Н. Ю. Шведова]. – М.: Наука, 1980. – Т. 2: Синтаксис. – 1980. – 709 с.
13. Русская грамматика Александра Востокова по начертанию его же сокращенной Грамматики полнѣе изложенная / А. Востоковъ. – [2-е изд.]. – СПб.: Въ Типографіи Императорской Российской Академіи, 1833. – 418 с.
14. Скаб М. С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматика, прагматика, стилістика): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. С. Скаб. – К., 2002. – 34 с.
15. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник / К. Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

Олейников В.А.

Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки

СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫЕ И ТРАНСПОЗИЦИОННЫЕ МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ЭКСПЛИКАЦИИ КАТЕГОРИИ ОБРАЩЕНИЕ (НА МАТЕРИАЛЕ БОГОСЛУЖЕБНЫХ ТЕКСТОВ (АКАФИСТОВ) УКРАИНСКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ)

Аннотация

В статье выделены основные лингвистические концепции о морфологических репрезентантах обращения; с точки зрения современной гетерогенной классификации проанализированы специализированные и транспозиционные номинации указанных языковых единиц; исследованы морфологические модели обращения в богослужбных текстах (акафистах) Украинской Православной Церкви.

Ключевые слова: гетерогенная классификация, морфологические модели категории обращения, конфессиональные обращения.

Oliinykov V.A.

Lesya Ukrainka Eastern European National University

SPECIALIZED AND TRANSPOSITIONAL MORPHOLOGICAL MEANS OF EXPLICATION OF VOCATIVE EXPRESSIONS (BASED ON THE LITURGICAL TEXTS (AKATHISTS) OF UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH)

Summary

The article describes the basic linguistic concepts of morphological representatives of vocative expressions; specialized and transpositional categories of specified linguistic units are analyzed from the point of modern heterogeneous classification; morphological models of aforementioned fragment of language grammatical system are studied in the liturgical texts (akathists) of Ukrainian Orthodox Church.

Keywords: heterogeneous classification, morphological models of vocative expression category, confessional vocative expressions.